

Κωστής Κοκκινόφτας
Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου
ΚΥΠΡΙΟΙ ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΣΤΟΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821

Η ιστορική έρευνα δεν έχει φωτίσει μέχρι σήμερα επαρκώς την πολύπλευρη και πολυδιάστατη συμβολή της Κύπρου στην Ελληνική επανάσταση του 1821 και ούτε αξιοποίησε στο σύνολό τους τις αρχειακές πηγές, που αφορούν στη συμμετοχή Κυπρίων στην προετοιμασία και εξέλιξη της. Αντίθετα, τα δραματικά γεγονότα του Ιουλίου του 1821 με τις μαζικές εκτελέσεις των Αρχιερέων, πολλών κληρικών και μεγάλου αριθμού προκρίτων αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικότερης μελέτης, λόγω τόσο του άμεσου αντικτύπου τους στη ζωή των κατοίκων, όσο και των τραγικών και μακροχρόνιων επιπτώσεών τους¹. Ωστόσο, η εν πολλοίς αγνοημένη πτυχή της συμβολής των Κυπρίων στον Αγώνα του 1821 αναθερμάνθηκε τα τελευταία χρόνια με την έκδοση πολύτιμου αρχειακού υλικού, που αφορά, ανάμεσα σε άλλα, και στη συμμετοχή τους στις μεγάλες πολεμικές συγκρούσεις της εποχής.

Αρχικά, από την περίοδο της προετοιμασίας της Επανάστασης, δραστηριοποιήθηκαν στη Φιλική Εταιρεία πολλοί Κύπριοι, οι οποίοι διέμεναν σε πόλεις της Ευρώπης και στις παροικίες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Για παράδειγμα, ο ανεψιός του Εθνομάρτυρα Αρχιεπισκόπου Κύπρου (1810-1821) Κυπριανού, Νικόλαος Θησέας, μετέτρεψε το εμπορικό γραφείο, που διατηρούσε στη Μασσαλία, σε κέντρο συλλογής εφοδίων και στρατεύσης Φιλελλήνων, πριν να κατέλθει και ο ίδιος στην Πελοπόννησο, διαθέτοντας την τεράστια περιουσία του

¹. Για παράδειγμα βλ. τις μελέτες των Ιωάννη Θεοχαρίδη, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη οθωμανική πηγή», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ', Λευκωσία 2001, σ. 329-365· Κωστή Κοκκινόφτα, «Ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός και η 9η Ιουλίου 1821», *Ακτή* 79 (2009) 321-342· Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Μαχαιρά (έκδ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Επιστημονικός Τόμος* (επιμ. π. Παρασκευά Αγάθωνος), Κύπρος 2012, όπου δημοσιεύεται μεγάλος αριθμός σχετικών μελετών· Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), *Η εκατόμβη της 9ης Ιουλίου. Ιστοριογραφική - Ποιητική - Εκκλησιαστική τεκμηρίωσις*, Λευκωσία 2013· Κωστή Κοκκινόφτα, «9η Ιουλίου 1821», *Απόστολος Βαρνάβας* 77 (2016) 430-438.

στον Αγώνα². Όπως αναφέρει ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης χαρακτηριστικά, εξαιρώντας την τιμιότητα και φιλοπατρία του, ο Θησέας, «δαπανών εξ ιδίων του πάντοτε, δεν κατεδέχθη να επιβαρύνη εις ουδεμίαν περίστασιν το Εθνικόν Ταμείον»³.

Επίσης, ομάδα Κυπρίων, με πιο γνωστό τον Αγγελή τον Κύπριο, αγωνίστηκαν μαζί με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στον Ιερό Λόχο και στη μάχη στο Δραγατσάνι της Βλαχίας, στις 19 Ιουνίου 1821. Ο Αγγελής κατήλθε αργότερα στην Πελοπόννησο και συμμετείχε σε μάχες στον Μωριά και στη Ρούμελη, όπως στο Ναύπλιο, στην Τριπολιτσά, στην Κόρινθο και αλλού, «έχων υπό την οδηγίαν του επέκεινα των 50 στρατιωτών». Στη συνέχεια κατετάγη στον τακτικό στρατό του Γάλλου Φιλέλληνα Φαβιέρου, όπου επέδειξε και πάλι ζηλευτή στρατιωτική δράση⁴. Πριν από μερικά χρόνια η ιστορική έρευνα κατέγραψε τα ονόματα και άλλων τεσσάρων Κυπρίων συντρόφων του Υψηλάντη, οι οποίοι, μετά την αποτυχία του κινήματος, διέφυγαν στη Ρωσία, όπου τέθηκαν υπό περιορισμό: των Ζαχαρία Λεοντή, Φίλιππου Γεωργίου, Γιάννη Τσολάκη και Σάββα Ντιορτή⁵. Ακόμη, στην τελευταία μάχη των δυνάμεων της Φιλικής Εταιρείας στη Μολδαβία, που διεξήχθη στη Μονή του Σέκου, έπεσε ηρωικά, μαζί με τον επικεφαλής των επαναστατών, Γιωργάκη Ολύμπιο, ο αδελφός του Αγγελή, Ζήνων, τον Σεπτέμβριο

2. Για τη δράση αυτή του Ν. Θησέα βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά την Ελληνική Επανάσταση», στον τόμο: Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (έκδ.), *Ο Διεθνής περίγυρος και ο Φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση. Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου*, Αθήνα 2017, σ. 313-315, όπου και βιβλιογραφία.

3. Το σχετικό έγγραφο, ημερομηνίας 1ης Μαρτίου 1841, δημοσίευσε ο Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, Αθήνα 1971, σ. 40-41. Ο ίδιος συγγραφέας δημοσίευσε και ορισμένα άλλα έγγραφα για τον μεγάλο αυτό αγωνιστή. Βλ. *Ό.π.*, σ. 38-42.

4. Οι πληροφορίες για τη δράση του Αγγελή αντλούνται από προσωπική αναφορά του, των αρχών του έτους 1865, καθώς και από σχετικά πιστοποιητικά, που υπογράφουν, ανάμεσα σε άλλους, οι Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, Κίτσος Τζαβέλλας και Ιωάννης Μακρυγιάννης. Βλ. Λοΐζου Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, Λευκωσία 1953, σ. 85-90. Σύμφωνα με δημοσίευμα κυπριακής εφημερίδας ο Αγγελής καταγόταν από το χωριό Αστρομερίτης. Βλ. «†Αγγελής», *Σάλπιγξ*, 8.1.1887.

5. Νικολάι Τόντορωφ, *Η Βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1982, σ. 257, 263, 280, 289.

του 1821⁶.

Στη Φιλική Εταιρεία δραστηριοποιήθηκαν επίσης Κύπριοι, οι οποίοι διέμεναν σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, ο δάσκαλος Χαράλαμπος Μάλης μύηθηκε στους σκοπούς της, τον Οκτώβριο του 1819, στην Κωνσταντινούπολη, από όπου έστειλε για ενίσχυση του έργου της 150 γρόσια στον Νικόλαο Θησέα, στη Μασσαλία⁷. Στη συνέχεια, όπως μαρτυρείται σε σχετικό έγγραφο, κατήλθε στον Μωριά μαζί με τον Παπαφλέσσα, τον Δεκέμβριο του 1820, και υπηρέτησε από διάφορα αξιώματα τις πρώτες επαναστατικές κυβερνήσεις, όπως ως Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Θρησκείας, ενώ συμμετείχε και στην πολιορκία των Πατρών υπό τον Ανδρέα Ζαΐμη⁸. Ο δε καπετάν Ιωάννης Κύπριος, ο οποίος κατά τη διάρκεια του Αγώνα κυβέρνησε τα πλοία «Ποσειδών» και «Αθηνά», στρατολογήθηκε στην Τήνο, από όπου ξεκίνησε την επαναστατική δράση του, η οποία περιλάμβανε, ανάμεσα σε άλλα, και τη συμμετοχή του, τόσο στην πρώτη, όσο και στη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου⁹.

6. Για τις επαναστατικές περγαμηνές του Ζήνωνα και για τη συγγενική του σχέση με τον Αγγελή γίνεται αναφορά από άδηλη πηγή από τον Θάνο Βαγενά, *Χρονικά της Κύπρου. Αγώνες των Κυπρίων για την ελευθερία*, Αθήνα 1954, σ. 84. Οπωσδήποτε, όμως, το ζήτημα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

7. Βαλέριου Μέξα, *Οι Φιλικοί*, Αθήνα 1937, σ. 64.

8. Βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ό.π., σ. 61-62, όπου παρατίθεται το ανωτέρω έγγραφο, ημερομηνίας 5 Ιανουαρίου 1825, το οποίο υπογράφουν 16 επίσημα μέλη του Βουλευτικού. Για άλλα έγγραφα, που αφορούν στη δράση του Χ. Μάλη, βλ. Ό.π., σ. 58-69· Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 30-38· Ιωάννη Μπουγάτσου, «Πρόδρομος συλλογή κυπριακού γλωσσικού και λαογραφικού υλικού υπό Χαράλαμπος Μάλη», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 1 (1979-1980) 87-109· Σπύρου Λουκάτου, «Ιωάννης Καποδίστριας και Κύπρος», *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Λευκωσία 1987, σ. 121-126· Κωνσταντίνου Κοτσώνη, «Ο Κύπριος αγωνιστής Χαράλαμπος Μάλης, πρώτος Γενικός Γραμματέας Υπουργείου Θρησκείας», *Συμπόσιον επί χρυσώ Ιωβηλαίω Ιερωσύνης του Μητροπολίτου Πατρών Νικοδήμου 1939-1989*, Αθήνα 1989, σ. 225-243.

9. Για τη μύηση του Ιωάννη Κύπριου στη Φιλική Εταιρεία βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ό.π., σ. 98, όπου δημοσιεύεται προσωπική αναφορά του, ημερομηνίας 8 Δεκεμβρίου 1865. Για τη δράση του βλ. Ό.π., σ. 99-106· Γεώργιου Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδιώνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', Λευκωσία 2008, σ. 110-113, 155-156, όπου παρατίθενται σχετικά πιστοποιητικά οπλαρχηγών και έγγραφα της επαναστατικής κυβέρνησης.

Ακόμη, ο Ιωάννης Σταυριανός (1804-1887) από τη Λόφου μνήθηκε στην Αλεξανδρέττα της Συρίας από «Δερβίση ιεραπόστολο της Εταιρείας», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει στο αυτοβιογραφικό κείμενό του. Ο Σταυριανός είναι και ο μόνος από τους Κύπριους αγωνιστές, που άφησε απομνημονεύματα, όπου αναφέρεται στην κάθοδό του, το 1822, στην επαναστατημένη Ελλάδα από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, επικεφαλής τεσσάρων Κυπρίων και τριών Κρητικών, τους οποίους εξόπλισε ο ίδιος. Ένα χρόνο αργότερα κατετάγη, ως «μπουλουκτσής» [= ομαδάρχης], στο σώμα του καπετάν Τζώρτζη Κύπριου και το 1825 στον τακτικό στρατό του Φαβιέρου, στην Αττική. Στα απομνημονεύματά του περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες τις μάχες των Αθηνών, το 1826-1827, και την πολιορκία της Ακρόπολης, και αναφέρει ότι υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της δολοφονίας, από ελληνικό βόλι, του Καραϊσκάκη, στη μάχη του Ανάλατου¹⁰.

Ας σημειωθεί ότι, εκτός από τα απομνημονεύματα του Σταυριανού, σώζεται ακόμη ένα χειρόγραφο Κύπριου αγωνιστή του 1821, που έγραψε ο Ιωάννης (Γιάγκος) Δ. Φραγκούδης¹¹. Αφορά, όμως, στο «Ημερολόγιο» του πλοίου «Ηρακλής», όπου υπηρετούσε με καπετάνιο τον Ανάργυρο Αναγνώστη Χατζηαναγνώστου, και όχι κάποιες προσωπικές του εξιστορήσεις¹².

Από τους υπόλοιπους Κυπρίους, οι οποίοι συνδέθηκαν με την Ελληνική Επανάσταση, ειδική αναφορά γίνεται σε τέσσερις Αρχιερείς: τους Εθνομάρτυρες Νικομηδείας (1791-1821) Αθανάσιο Καρύδη και Δημητσάνης (1795-1821) Φιλόθεο ¹⁰. Βλ. Ελένης Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ιωάννου Σταυριανού (1804-1887). Πραγματεία των περιπετειών του βίου μου και συλλογή διαφόρων αντικειμένων αγνώστων έτι εν τη ελληνική ιστορία*, Αθήνα 1982, σ. 153 (για τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία και την κάθοδό του στην Ελλάδα), σ. 53-210 (για τη δράση του), σ. 209 (για τη δολοφονία του Καραϊσκάκη).

11. Για τον Ιω. Φραγκούδη βλ. Γεώργιου Φραγκούδη, *Ιστορία και γενεαλογία της μεγάλης κυπριακής οικογενείας Φραγκούδη και των συγγενικών οικογενειών*, Αθήνα 1939, σ. 42-45· Αριστεΐδη Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σ. 624-625.

12. Το «Ημερολόγιο» φυλάσσεται στο Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος και αφορά σε γεγονότα της περιόδου Απριλίου 1821 έως Ιουνίου 1823. Μέρος του υπό τον τίτλο: «Εφημερίς της κατά του Τυράννου εκστρατείας του πλοίου Ηρακλέους, υπό σημαίαν ελληνικήν, παρά του πλοιάρχου Αναργύρου Αναγνώστου Χατζη - Αναγνώστου διοικουμένου. Από 3 Απριλίου 1821 έως 5 Δεκεμβρίου 1822», δημοσιεύτηκε από τον Ανάργυρο Χατζηανάργυρο, *Τα Σπετσιώτικα. Συλλογή Ιστορικών Εγγράφων αφορώντων τα κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821 εκ των Αρχείων της Νήσου Σπετσών και του Κράτους*, τ. Γ', Πειραιάς 1926, σ. 6-81.

Χατζή, και τους Δημητριάδος και Ζαγοράς (1794-1821) Αθανάσιο Κασσαβέτη και Αρχιεπίσκοπο Αγκύρας (1823-1826) και μετέπειτα Μητροπολίτη Λοκρίδος (1833-1852) Αγαθάγγελο Μυριανθούση.

Ο Αθανάσιος Καρύδης συνελήφθη στην Κωνσταντινούπολη, τον Μάρτιο του 1821, και οδηγήθηκε στο μαρτύριο μερικές ημέρες αργότερα, στις 10 Απριλίου 1821, μαζί με τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄¹³. Ο Φιλόθεος Χατζής συνέβαλε στη λειτουργία των μπαρουτόμυλων της Δημητσάνας, οι οποίοι τροφοδότησαν με μπαρούτι πολλές από τις επαναστατημένες περιοχές. Μετά την έναρξη της Επανάστασης, όμως, συνελήφθη από τους Τούρκους και φυλακίστηκε με άλλους Αρχιερείς και προύχοντες στην Τριπολιτσά, όπου απεβίωσε από τις κακουχίες, λίγες ημέρες πριν από την απελευθέρωση της πόλης, στις 10 Σεπτεμβρίου 1821¹⁴. Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος και Ζαγοράς Αθανάσιος Κασσαβέτης, παρά τη μεγάλη ηλικία του, ανεμείχθη στην επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας¹⁵. Ο δε Αγαθάγγελος Μυριανθούσης συμμετείχε, ανάμεσα σε άλλα, και στην εκστρατεία για την απελευθέρωση της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, «εκπληρών τα θρησκευτικά χρέη του και υποφέρων κάθε βάσανον και ταλαιπωρίαν», σύμφωνα με όσα έγραφε, στις 20 Αυγούστου 1829, ο Δημήτριος Υψηλάντης στον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια¹⁶.

13. Ανδρέα Μιτσίδα, «Ο Κύπριος την καταγωγή Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης ο Εθνομάρτυς», *Τόμος αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδι του περιοδικού "Απόστολος Βαρνάβας" (1918-1968)*, Λευκωσία 1975, σ. 339-360· Κωστή Κοκκινόφτα, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης (1791-1821)», στον τόμο: Δήμου Λάρνακας (έκδ.), *Πρακτικά Δευτέρου Κιτιακού Συμποσίου. Κίτιον - Λάρνακα διά μέσου των αιώνων, Λάρνακα, 27-28 Απριλίου 1996*, Λάρνακα 1999, σ. 177-194.

14. Το μαρτύριο του Φιλοθέου και των υπόλοιπων Αρχιερέων και προυχόντων περιέγραψε ο Ιεροδιάκονος Ιωσήφ Ζαφειρόπουλος, *Οι Αρχιερείς και οι προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, Αθήνα 1890. Για τον βίο του βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Δημητσάνης Φιλόθεος Χατζής ο Εθνομάρτυρας», *Απόστολος Βαρνάβας* 54 (1993) 116-125.

15. Κωστή Κοκκινόφτα, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Δημητριάδος και Ζαγοράς Αθανάσιος Κασσαβέτης», *Απόστολος Βαρνάβας* 55 (1994) 18-21· π. Ιωάννου Συρεγγέλα, *Η επαρχία Δημητριάδος 1821-1923*, Αθήνα 2014, σ. 72-78.

16. Κωστή Κοκκινόφτα, «Ο Μητροπολίτης Λοκρίδος Αγαθάγγελος Μυριανθούσης (1833-1852)», *Κυκλώτικα Μελετήματα*, τ. Α΄, Λευκωσία 1997, σ. 51-78· Μητροπολίτη Φθιώτιδος Νικολάου, *Ο Μητροπολίτης Λοκρίδος Αγαθάγγελος και η πολυτάραχη Αρχιερατεία του (1833-1852)*, Λαμία 2014.

Εξίσου σημαντική με των ανωτέρω Αρχιερέων υπήρξε και η δράση του περιπετειώδους και ριψοκίνδυνου Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτου (ή Θεόφιλου) Θησέα, τον οποίο το Υπουργείο Πολέμου της επαναστατημένης Ελλάδας προήγαγε στον βαθμό της Αντιστρατηγίας, το 1825. Για τον Θεοφύλακτο ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης βεβαιώνει, στις 26 Οκτωβρίου 1834, ότι συμμετείχε στις μάχες της Τριπολιτσάς, του Μεσολογγίου και «απ' αρχής του υπέρ ελευθερίας της Ελλάδος αγώνος επαρουσιάσθη πρόθυμος εις το στάδιον των πολέμων, προσφέρον εις την πατρίδα και τον βραχίονά του»¹⁷.

Μια άλλη ομάδα αγωνιστών, όπως οι Κυπριανός Θησέας¹⁸, Χαράλαμπος Μάλης, Κυπρίδημος Γεωργιάδης, Κυπριανός Βικέντιος και οι αδελφοί Γεώργιος και Δημήτριος Οικονομίδης¹⁹, προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στα κέντρα διοίκησης των επαναστατικών δυνάμεων, και κυρίως στο Ναύπλιο. Μερικοί δε, όπως οι Μάλης, Γεωργιάδης και Βικέντιος, αναζήτησαν τρόπους για την οργάνωση εκστρατείας για την απελευθέρωση της ιδιαίτερής τους πατρίδας, συνδυάζοντάς τη μελετώμενη υποκίνηση εξέγερσης των κατοίκων του Λιβάνου και της Συρίας με παρόμοια στην Κύπρο. Για τον λόγο αυτό ο Μάλης μετέβη στις ανωτέρω χώρες, το 1825, μαζί με τον Επίσκοπο Ευδοκιάδος Γρηγόριο και τον έμπορο Χατζηστάθη Ρέζη, για να έλθουν σε επαφή με τον εμίρη του Λιβάνου Μπεσίρ, τους τοπικούς προύχοντες και τους Αρχιερείς του Πατριαρχείου Αντιοχείας, ώστε να δημιουργήσουν αντιπερισπασμό στα οθωμανικά στρατεύματα.

Μέσω του Μάλη διαβιβάστηκαν τότε επιστολές της επαναστατικής κυβέρνησης και προς τους Κύπριους Αρχιερείς, από τους οποίους αναμενόταν βοήθεια για την επιτυχία της ελληνικής αποστολής. Δυστυχώς, όμως, το όλο εγχείρημα ναυάγησε, αφού δεν έτυχε τελικά της επίσημης έγκρισης του Βουλευτικού Σώματος. Παρόλα αυτά, διάφοροι οπλαρχηγοί, όπως οι Βάσος Μαυροβουνιώτης και Νικόλαος Κριεζιώτης, με τη στήριξη ορισμένων Κυπρίων,

---

17. Για τα δύο ανωτέρω έγγραφα βλ. Δημήτριου Πανόπουλου, *Ο κλήρος στην Εθνεγερσία του 1821. Από ανέκδοτα έγγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Πάτρα 2001, σ. 144-145.

18. Ευρεία αναφορά στη δράση του Κ. Θησέα, αδελφού των Νικόλαου και Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτου Θησέα, γίνεται σε πολλά σχετικά έγγραφα. Ενδεικτικά βλ. Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 16-19, 43, 75-76· Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 177, 206-207, 253, 257, 268-270, 273.

19. Ειδικότερα για τους αδελφούς Γ. και Δ. Οικονομίδη βλ. Μαρίας Παντελιού, «Οι Κύπριοι στην Επανάσταση του 1821. Η οικογένεια Οικονομίδη», *Κυπριακά Σπουδαί* 40 (1976) 39-40. Για τη δράση τους βλ. επίσης τη βιβλιογραφία, που αναγράφεται στην αμέσως επόμενη σημείωση.

όπως του Βικεντίου, ανέλαβαν να υλοποιήσουν με δική τους πρωτοβουλία το αρχικό σχέδιο και εκστράτευσαν, τον Μάρτιο του 1826, με 2000 άντρες και 14 καράβια στον Λίβανο και στην Κύπρο. Η εκστρατεία αυτή, όμως, απέτυχε οικτρά, λόγω κακής οργάνωσης²⁰.

Ιδιαίτερα σημαντική πηγή πληροφόρησης για την κυπριακή συμμετοχή στην Επανάσταση του 1821 είναι οι μαρτυρίες των οπλαρχηγών, που επισυνάφθηκαν σε αιτήσεις παροχής βοήθειας και σύνταξης επιζώντων αγωνιστών ή απογόνων τους, ύστερα από σχετικές αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης των ετών 1844 και 1864. Αρκετά τέτοια έγγραφα εντόπισε ο λόγιος δικηγόρος Λοΐζος Φιλίππου (1895-1950) στα τέλη της δεκαετίας του 1940 στο «Αρχείο Αγώνος» της Εθνικής Βιβλιοθήκης και αφορούν, τόσο σε Κύπριους αγωνιστές, όσο και στις μάχες στις οποίες έλαβαν μέρος. Εκδόθηκαν δε σε τόμο με δαπάνες της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, το 1953, τρία χρόνια ύστερα από τον θάνατο του Φιλίππου²¹.

Για παράδειγμα, οι Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, Ιωάννης Μακρυγιάννης και άλλοι οπλαρχηγοί βεβαιώνουν για τον Κύπριο Παύλο Ιωάννου Τουφεξή, ο οποίος «υπηρέτησε την πατρίδα στρατιωτικώς ως υπαξιωματικός και συνηγωνίσθη μεθ' ημών εις τας κατά την Στερεάν Ελλάδα κατ' εχθρών συγκροτηθείσας μάχας Αθηνών, Πειραιώς, Δερβενακίων κ.λπ.». Ο Πετρόμπεης και πάλιν, και οι Παναγιώτης Γιατράκος, Νικήτας Σταματελόπουλος - Νικηταράς και Χατζή Χρίστος μαρτυρούν για τον Ιωσήφ Κύπριο, ότι πολέμησε «επικεφαλής μερικών πατριωτών του» σε μεγάλο αριθμό μαχών, όπως στην Τρίπολη, στο Βαλτέτσι, στο Άργος, στα Δερβενάκια και αλλού. Ο Ιωάννης Κλίμακας και ο Αντώνιος Κώστας αναφέρονται στη συμμετοχή του Κύπριου Αδάμ Μάρκου στις μάχες της Εύβοιας και της Χίου, και ότι «εις την πτώσιν του φρουρίου Ναυπακτίας επληρώθη ελαφρώς κατά τον λαιμόν υπό πυροβόλου και εις την εκστρατείαν Καρυστίας εφονεύθη ο αδελφός του Γεώργιος Μάρκου». Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης εξαίρει την αγωνιστικότητα και την τόλμη του Χρίστου Μιχάηλου, ο οποίος «εστάθη υπό την οδηγία μου εις την πολιορκίαν της Τριπολιτζάς. Επολέμησεν τόσον αυτός, καθώς και οι 20. Για μια σύντομη αναφορά στην εκστρατεία στη Συρία και στον Λίβανο και την προσπάθεια σύνδεσής της με απελευθέρωση της Κύπρου, βλ. Κ. Κοκκινόφτα, «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά την Ελληνική Επανάσταση», *ό.π.*, σ. 317-318. Περισσότερα βλ. Σπύρου Λουκάτου, «Προσπάθεια Ελληνο - Συρολιβανικής συμμαχίας κατά των Τούρκων κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν (1822-1828)», *Μνημοσύνη* 3 (1970-1971) 328-394· Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, *ό.π.*, σ. 58-82· Βασίλη Σφυρόερα, *Ωδίνες και οδύνη μιας Επανάστασης. Το 1821 στην Κύπρο*, Λευκωσία 1993, σ. 19-23· Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', *ό.π.*, σ. 324-325, 334-344, όπου και αναφορά στη δράση της ομάδας των Κυπρίων του Ναυπλίου.

21. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, *ό.π.*, σ. ζ' -η'.

σύντροφοί του, με ανδρείαν εις τας μάχας του Βαλτετζίου». Ο Κωνσταντίνος Κανάρης αναφέρεται στους συναγωνιστές του, πατέρα και γιο, Κωνσταντίνο Κυπριώτη και Γεώργιο Κυπριώτη, οι οποίοι υπηρέτησαν στο πυρπολικό του και σκοτώθηκαν πολεμώντας, ο μεν πρώτος στο πλοίο του Ανδρέα Γιαννίτση, ο δε δεύτερος στο δικό του²².

Ας σημειωθεί ότι ο προσδιορισμός της καταγωγής των περισσότερων γίνεται από το επίθετο Κύπριος, Κυπραίος ή Κυπριώτης, με το οποίο καταγράφονται. Και αυτό, γιατί τότε οι κάτοικοι του νησιού, όπως είναι γνωστό από τη μελέτη Καταστίχου του Αρχείου της Αρχιεπισκοπής Κύπρου του έτους 1825, που αφορά στη συλλογή του κεφαλικού φόρου, σχεδόν στο σύνολό τους είχαν ως επίθετο το πατρώνυμό τους²³. Ωστόσο, δεν λείπουν και περιπτώσεις που συναντώνται επίθετα αγωνιστών, προερχόμενα από τη γενέτειρά τους, όπως Καρπασίτης και Τρικωμίτης, δηλαδή από τα χωριά της περιοχής Καρπασίας και την κωμόπολη Τρίκωμο²⁴, ή που καταγράφονται με το συνοδευτικό «εκ Κύπρου» ή «πατρίς Κύπριος».

Σύμφωνα με όσα διαπιστώνουμε από τη μελέτη των ανωτέρω εγγράφων, οι Κύπριοι αγωνιστές ήταν στην πλειονότητά τους αναλφάβητοι, γεγονός που φανερώνει ότι η συμμετοχή τους στον Αγώνα δεν οφειλόταν σε επίδραση νεωτερικών ιδεών, αλλά στην παράδοση που βίωναν και η οποία τους θεωρούσε αναπόσπαστο μέλος του ελληνικού κόσμου. Από το περιεχόμενό τους συμπεραίνεται επίσης, ότι η μετάβασή τους στις επαναστατημένες περιοχές

22. Για τα πιστοποιητικά των Π. Ιωάννου Τουφεξή, Ι. Κύπριου, Α. Μάρκου, Μ. Κύπριου, Χρ. Μιχάηλου (αναφέρεται από τον Κολοκοτρώνη ως Μιχαήλ Κύπριος) και Κ. και Γ. Κυπριώτη, ημερομηνίας 22 Φεβρουαρίου 1844, 8 Μαΐου 1846, 22 Μαΐου 1865, 8 Μαΐου 1833 και 10 Μαΐου 1865, αντιστοίχως, βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ό.π., σ. 50, 4, 15-16, 110, 18.

23. Για παράδειγμα, στον φορολογικό κατάλογο με τα ονόματα των αρρένων κατοίκων της κωμόπολης Ακανθούς, του έτους 1825, από ένα σύνολο 85 κατοίκων μόνο τρεις είχαν επίθετο διαφορετικό από το όνομα του πατέρα ή της μητέρας τους. Για τα ονόματα του καταλόγου αυτού βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Πληθυσμιακά, οικονομικά και ονοματολογικά δεδομένα της Ακανθούς με βάση το Κατάστιχο VI (1825)», στον τόμο: Δήμου Ακανθούς - Προσφυγικού Σωματείου «Η Ακανθού» (έκδ.), *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικού Λαογραφικού Συνεδρίου*, Λευκωσία 2014, σ. 77-80.

24. Βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ΄, ό.π., σ. 97, όπου παρατίθεται ονομαστικός κατάλογος 45 Κυπρίων εθελοντών, που ανήκαν στο σώμα του καπετάν Γιώργη Κυπραίου, από τους οποίους οι 41 φέρουν το επίθετο Κυπραίος, τρεις το Καρπασίτης και ένας το Τρικωμίτης.

πραγματοποιήθηκε σταδιακά, καθόλη τη διάρκεια του Αγώνα, και ότι αρκετοί από αυτούς, μετά την απελευθέρωση, εγκαταστάθηκαν στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, όπου δημιούργησαν οικογένειες και έζησαν με πολλές στερήσεις.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στην ανωτέρω έκδοση του Λοΐζου Φιλίππου περιλήφθηκαν και ονόματα αγωνιστών, τα οποία καταγράφηκαν, το 1866, σε Μητρώο του Ελληνικού Προξενείου στη Λάρνακα, καθώς και ορισμένα, που προέρχονταν από την τοπική παράδοση ή από άλλες πηγές. Πρόκειται βασικά για άτομα, τα οποία, μετά τη λήξη του Αγώνα και σε διάφορες χρονικές περιόδους, επέστρεψαν στην τουρκοκρατούμενη Κύπρο, όπου επανήλθαν στις προγενέστερες ταπεινές ενασχολήσεις τους²⁵. Οι περισσότεροι από αυτούς κατάγονταν από την ύπαιθρο, όπως τα χωριά Καλαβασός, Κάθικας, Αθιένου, Κοιλάνι, Βαβατσινιά, Όμοδος και την περιοχή Μαραθάσας, ενδεικτικό του γεγονότος ότι στο κυπριακό εθελοντικό κίνημα του 1821 υπήρχε καθολική στράτευση, και όχι μόνο των κατοίκων των πόλεων²⁶.

Αρκετοί άλλοι αγωνιστές, όμως, οι οποίοι επέστρεψαν στην Κύπρο, επανήλθαν στο καθεστώς του ραγιά, αφού η Πύλη δεν αναγνώρισε την ελληνική

---

25. Το Μητρώο αυτό είχε συνταχθεί με πρωτοβουλία του προξένου Γεώργιου Μενάρδου, από όπου είχαν δημοσιευτεί στο παρελθόν ονόματα αγωνιστών και πληροφορίες για τη ζωή τους. Βλ. Νεοκλή Κυριαζή, «Εκπατρισμός και περιπέτεια των Κυπρίων», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930) 104-105· Λοΐζου Φιλίππου, «Κύπριοι Αγωνιστές και άλλοι (Αρχεία του Ελληνικού Προξενείου στην Κύπρο)», *Πάφος* 7 (1942) 102-103, 135-137, 164-166. Ας σημειωθεί, όμως, ότι παρεισέφρησαν σε αυτό ορισμένα λάθη, όπως η διπλή καταγραφή του Χαράλαμπου ή Χατζηχαράλαμπου Γεωργίου Φράγκου, καθώς και του μετέπειτα Σχολάρχη της Λεμεσού Δημήτριου Νικολαΐδη, ο οποίος ήταν προφανώς Έλληνας υπήκοος, αλλά δεν είχε συμμετοχή στον Αγώνα, αφού γεννήθηκε το έτος 1823. Για τη ζωή του βλ. Αρ. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, ό.π., σ. 407.

26. Πρόκειται για τους Χαράλαμπο Γεωργίου Φράγκο (Καλαβασός), Φίλιππο Ιωάννου (Κάθικα), Φραγκίσκο Αντωνίου (Αθιένου), Φυλακτή Ιωάννου (Μαραθάσα), Χρίστο Παπανικολάου Λιβαδίτη (Κοιλάνι), Λοΐζο Παπαχρήστου (Μαραθάσα), Κυριάκο Χρίστου (Βαβατσινιά) και Μάρκο Ιερώνυμο (Όμοδος). Βλ. Λ. Φιλίππου, «Κύπριοι Αγωνιστές και άλλοι», ό.π., σ. 103, 135, 135-136, 136, 164, 165, 165-166, 166, αντιστοίχως.

υπηκοότητά τους, με αποτέλεσμα να μην περιληφθούν στο ανωτέρω Μητρώο²⁷. Δυστυχώς τα ονόματά τους με την πάροδο του χρόνου λησμονήθηκαν και η ανάμνηση της επαναστατικής τους δράσης διατηρήθηκε σε τοπικό επίπεδο για τις αμέσως επόμενες γενιές και μαρτυρείται μόνο από κειμήλια, που διαφυλάχθηκαν από μέλη των οικογενειών τους. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Γιάννη Πασαπόρτη από την Κοίλη της Πάφου, ο οποίος έλαβε μέρος στην έξοδο του Μεσολογγίου και σε άλλες πολεμικές επιχειρήσεις. Η πρώτη καταγραφή της συμμετοχής του στον Αγώνα έγινε το 1940, εκατόν δέκα χρόνια δηλαδή μετά την επιστροφή στη γενέτειρά του, με αποτέλεσμα να απαιτούνται «ασφαλέστερες» πηγές για την επιβεβαίωση όσων υποστηρίζονται από την παράδοση²⁸. Μόνο για μερικούς από αυτούς, οι οποίοι εξακολουθούσαν να είναι εν ζωή μέχρι την καθεστωτική αλλαγή του 1878, οπότε κυκλοφόρησαν οι πρώτες κυπριακές εφημερίδες, δημοσιεύτηκαν από ανθρώπους που τους γνώριζαν επιγραμματικές αναφορές για την εθνική τους δράση, όπως π.χ. για τους Φίλιππο Κωνσταντινίδη (†1883), Γεώργιο Πετρακίδη (†1888) και Λοΐζο Χρήστου (†1894)²⁹.

Το ζήτημα του εντοπισμού και της καταγραφής των Κυπρίων αγωνιστών του 1821 από έγγραφα, που φυλάσσονται σε διάφορα αρχεία του ελληνικού κράτους, αναθερμάνθηκε το 1997, όταν ο Θουκυδίδης Ιωάννου δημοσίευσε, από τον κλάδο «Αριστεία» του Οθωνικού Αρχείου, τα ονόματα 31 Κυπρίων, οι οποίοι, μεταξύ των ετών 1836 και 1844, τιμήθηκαν για τη δράση τους στον Αγώνα, ύστερα από την έκδοση σχετικού διατάγματος, το 1834³⁰. Είναι αξιοσημείωτο ότι 23 από τους ανωτέρω αγωνιστές ήταν άγνωστοι μέχρι τότε, γεγονός που κατέδειξε ότι η μελέτη και των υπόλοιπων σχετικών εγγράφων θα προσθέσει στον κατάλογο των Κυπρίων αγωνιστών του 1821 και πολλά νέα ονόματα, αφού ένας

27. Βλ. Γιώργου Γεωργή, *Η πρώτη μακροχρόνια Ελληνοτουρκική διένεξη*, Αθήνα 1996, και ιδίως για το ζήτημα της υπηκοότητας στις σελ. 133-171· Παρασκευά Σαμάρα, «Αιτίες εκπατρισμού - προβλήματα Κυπρίων στην Ελλάδα και το πρόβλημα της ελληνικής υπηκοότητας στην Κύπρο κατά τον 19ο αιώνα», *Κυπριακά Σπουδαί* 62-63 (2000) 282-300.

28. «Η Κοίλη», εφημ. *Πάφος*, 3.10.1941. Επίσης βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ό.π., σ. 138.

29. «†Φίλιππος Κωνσταντινίδης», *Νέον Κίτιον*, 29/10.11.1883· «†Γεώργιος Πετρακίδης», *Ένωσις*, 5/17.3.1888 (αναφέρεται και από τον Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, ό.π., σ. 139)· «†Λοΐζος Χρήστου», *Έθνος*, 29/10.2.1894· *Ένωσις*, 3/15.2.1894· *Νέον Έθνος*, 12/24.2.1894.

30. Θουκυδίδης Ιωάννου, «Χορηγούμεν το αργυρούν αριστείον του υπέρ ανεξαρτησίας της πατρίδος πολέμου εις τα τεσσαράκοντα επτά άτομα...», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 23 (1997) 273-301.

σημαντικός αριθμός αρχειακών πηγών παραμένει ακόμη αναξιοποίητος.

Τη σπουδαιότητα της μελέτης των εγγράφων αυτών επισήμανε έγκαιρα ο νεαρός φιλόλογος Ροδίων Γεωργιάδης (1917-1944), ο οποίος εργάστηκε συστηματικά, από τον Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο του 1940, και κατέγραψε, με τη βοήθεια του αδελφού του Μιλτιάδη και του φίλου και συμφοιτητή του Πάνου Λεβέντη, 414 έγγραφα, που αφορούν σε δεκάδες Κύπριους αγωνιστές³¹. Η φιλόπονη αυτή εργασία, όμως, διακόπηκε όταν οι Ιταλοί επιτέθηκαν στην Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1940, οπότε ο Ροδίων κατετάγη εθελοντής στον ελληνικό στρατό και έλαβε μέρος στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο. Στη συνέχεια συμμετείχε ενεργά στην Εθνική Αντίσταση, αλλά συνελήφθη από τους Γερμανούς, που τον μετέφεραν στις φυλακές του Βραδεμβούργου, όπου απεβίωσε από τις κακουχίες, τον Οκτώβριο του 1944. Πολλά χρόνια αργότερα ο Γεώργιος Χατζηκωστής μελέτησε το παραγκωνισμένο αρχείο του νεαρού ήρωα, και το εξέδωσε, το 2008, σε τρεις επιβλητικούς τόμους, ένας από τους οποίους αφορά στους Κύπριους αγωνιστές του 1821³².

Αναφορές στη δράση Κυπρίων και στη συμμετοχή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις εντοπίζονται, εκτός από τα ανωτέρω έγγραφα, και σε πολλές άλλες πηγές, όπως στα απομνημονεύματα των οπλαρχηγών του Αγώνα. Για παράδειγμα, ο στρατηγός Μακρυγιάννης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, όταν «ριχτήκαμε στο γιουρούσι», κατά τη διάρκεια της μάχης των Μύλων στο Άργος, τον Ιούνιο του 1825, «μου πληγώθη βαρέως και ύστερα πέθανε ο καλός και γενναίος πατριώτης Μιχάλης Κυπραίος». Ας σημειωθεί ότι ο αγωνιστής αυτός είχε το ίδιο έτος βοηθήσει στη σωτηρία του σώματος του στρατηγού, όταν στην πολιορκία του κάστρου στο λιμάνι της Πύλου κολύπησε με γενναιότητα μέχρι την παρακείμενη αγγλική φρεγάδα, μεταφέροντας μήνυμά του για εμπλοκή της στην απαγκίστρωσή του³³. Σύμφωνα δε με πιστοποιητικό, ημερομηνίας 9 Ιανουαρίου 1841, που υπέγραψε ο Στρατηγός και περιελήφθη στο παράρτημα των Απομνημονευμάτων του, μαζί του υπηρέτησε ακόμη ένας Κύπριος αγωνιστής, ο 31. Γεώργιου Χατζηκωστή, Έπος και μαρτύριο. Οι Κύπριοι ήρωες του αλβανικού έπους και της Εθνικής Αντίστασης Ροδίων και Μιλτιάδης Γεωργιάδης, Λευκωσία 1995, σ. 50-51.

32. Βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 8-359. Ο Ροδίων (Ό.π., σ. 11) εκτιμούσε τον αριθμό των αγωνιστών, με βάση τα έγγραφά του, σε 600. Για τη ζωή του βλ. Αρ. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, ό.π., σ. 90-91· Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Α', ό.π., σ. 11-24.

33. Βλ. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, Εκδόσεις «Βεργίνα», τ. Α', Αθήνα χ.χ., σ. 213 (για τον θάνατο του Μιχαήλ Κύπριου), σ. 196 (για τη δράση του κατά την πολιορκία του κάστρου).

Μιχάλης Λουίζος, ο οποίος είχε τραυματιστεί βαριά κατά τη διάρκεια των μαχών³⁴.

Επίσης, ο Νικόλαος Κασομούλης αναφέρεται σε ανώνυμο Κύπριο αξιωματικό, ο οποίος έπεσε θύμα ενδοστρατιωτικών προστριβών και φονεύθηκε άδοξα³⁵. Ακόμη, στο ημερολόγιο της πολιορκίας των Αθηνών του αγωνιστή Νικόλαου Καρώρη γίνεται αναφορά στον ηρωικό θάνατο, το 1826, του Κύπριου αξιωματικού Σίμου, ο οποίος υπηρετούσε υπό τις διαταγές του οπλαρχηγού Νικόλαου Κριεζιώτη³⁶. Διασώζεται επίσης από τον Φωτάκο γλαφυρή περιγραφή της συνάντησης, τον Ιούλιο του 1825, του Κολοκοτρώνη με Κύπριο Αρχιμανδρίτη και της πρότασης του τελευταίου να δολοφονήσει τον Ιμπραήμ, η οποία, όμως, θεωρήθηκε εκτός πραγματικότητας³⁷.

Όπως διαπιστώνουμε από τη μελέτη των ανωτέρω στοιχείων, των κατασπαρμένων σε έγγραφα, απομνημονεύματα αγωνιστών, δημοσιεύματα του τύπου και σε άλλες πηγές, ο αριθμός των Κυπρίων εθελοντών του 1821 είναι αρκετά σημαντικός. Απουσιάζει όμως η συστηματική μελέτη, που θα αξιοποιήσει το σύνολο των πηγών, θα επισημάνει τις ανέκδοτες και θα καταδείξει με ακρίβεια τον αριθμό και τη δράση τους. Παλαιότερα είχε υποστηριχθεί ότι ανέρχονταν σε 580 περίπου, χωρίς, όμως, να παρατίθενται ιστορικά τεκμήρια, που να επιβεβαιώνουν τον αριθμό αυτό³⁸. Σε νεότερες μελέτες γίνεται αναφορά σε 200 επώνυμους Κύπριους εθελοντές, ενώ ο συνολικός αριθμός τους εκτιμάται στους 400³⁹. Ωστόσο ο εντοπισμός καινούργιων μαρτυριών επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι ανέρχονται, κατά τους μετριότερους υπολογισμούς σε πεντακόσιους⁴⁰ και, κατά άλλες εκτιμήσεις, στους χίλιους⁴¹.

34. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, τ. Β΄, ό.π., σ. 642.

35. Νικόλαου Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Β΄, Εκδόσεις «Δημιουργία», Αθήνα 1998, σ. 390.

36. Νικόλαου Καρώρη, *Ημερολόγιον της πολιορκίας των Αθηνών (29 Ιουνίου 1826 έως 11 Απριλίου 1827)*, Εκδόσεις «Βεργίνα», Αθήνα 2006, σ. 109.

37. Φώτιου Χρυσανθόπουλου ή Φωτάκου, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Εκδόσεις «Βεργίνα», τ. Β΄, Αθήνα 1996, σ. 138-139. Ας σημειωθεί ότι ο Αρχιμανδρίτης αυτός ταυτίζεται με τον προαναφερθέντα Θεοφύλακτο Θησέα.

38. Φάνη Μιχαλόπουλου, «Αγώνες και Δίκαια των Κυπρίων», *Νέα Εστία* 59 (1954) 25.

39. Άντρου Παυλίδη, *Οι Κύπριοι στους αγώνες του 1821*, Λευκωσία 2011, σ. 7-8.

40. Γιώργου Γεωργή, «Η συμβολή της Κύπρου στην επανάσταση του 1821», *Περγαμηνή* 5 (2010) 34-35.

41. Νίκου Κονομή, «Το Εικοσιένα και η Κύπρος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 66 (1991) 131.

Ο αριθμός αυτός αιτιολογείται από τη συχνότατη έλευση στις κυπριακές ακτές για ανεφοδιασμό ελληνικών πολεμικών, μέσω των οποίων αναχωρούσαν εύκολα οι εθελοντές για τις επαναστατημένες περιοχές⁴². Επιπρόσθετη επιβεβαίωσή του αποτελούν οι αναφορές σε πολλά σχετικά έγγραφα σε πολυπρόσωπες ομάδες Κυπρίων αγωνιστών. Για παράδειγμα, τα ονόματα μιας τέτοιας ομάδας 45 ατόμων καταγράφονται να συμμετέχουν στο σώμα του χιλιάρχου Γεώργιου Κύπριου, ο οποίος το καλοκαίρι του 1824 εκστράτευσε στην Αρκαδία με 143 άνδρες⁴³. Ο δε Κύπριος Μιχαήλ Μακριδάκης είχε υπό τις διαταγές του, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, οκτώ συμπατριώτες του, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικά σε σχετικό έγγραφο⁴⁴. Επίσης, στον κατάλογο των ονομάτων των 359 ανδρών της Ιωνίου Φάλαγγος, που συστάθηκε στο Ναύπλιο, τον Ιούνιο του 1826, εντοπίζονται 19 αγωνιστές από την Κύπρο, οι οποίοι πολέμησαν στις μάχες εναντίον του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, στη μάχη της Δομβραίνης στην Αττική, στις επιχειρήσεις εναντίον του Κιουταχή⁴⁵, ο οποίος πολιορκούσε την Ακρόπολη των Αθηνών, και αλλού⁴⁶. Ακόμη, ομάδα δεκατεσσάρων Κυπρίων αναφέρονται, τον Μάιο του 1825, ύστερα από την πτώση της Σφακτηρίας και τη συνθηκολόγηση των υπερασπιστών του Νεόκαστρου, ανάμεσα στους αγωνιστές, οι οποίοι παρέδωσαν τα άρματά τους στους πολιορκητές⁴⁷. Επίσης, άλλοι έξι καταγράφονται στους καταλόγους του Αρχείου

42. Για τις επισκέψεις στην Κύπρο ελληνικών πλοίων κατά τη διάρκεια του Αγώνα βλ. Νεοκλή Κυριαζή, «Η δράσις του Ελληνικού ναυτικού», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930)15-37· Β. Σφυρόερα, *Ωδίνες και οδύνη μιας Επανάστασης*, ό.π., σ. 16-19, 23.

43. Βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 97 (για τα ονόματα των εθελοντών), σ. 256-258 (για τον συνολικό αριθμό των αντρών του σώματος).

44. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 27. Για την κυπριακή καταγωγή του Μακριδάκη γίνεται αναφορά σε άλλο σχετικό έγγραφο. Βλ. Ό.π., σ. 22.

45. Ο Φ. Μιχαλόπουλος, «Αγώνες και Δίκαια των Κυπρίων», ό.π., σ. 25, αναφέρει, χωρίς τεκμηρίωση, ότι στη μάχη αυτή έπεσαν 130 Κύπριοι αγωνιστές. Ωστόσο, ο αριθμός αυτός, όπως και άλλοι παρόμοιοι, που αναγράφονται σε κείμενα της δεκαετίας του 1950, σε μια εποχή έξαρσης του ενωτικού κινήματος, είναι οπωσδήποτε διογκωμένος.

46. Βασίλειου Σφυρόερα, «Συμμετοχή των Κυπρίων εις την Ιώνιον Φάλαγγα του 1821», *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ'-1, Λευκωσία 1973, σ. 377-383.

47. Γ. Χατζηκωστή, *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', ό.π., σ. 67.

της κοινότητας 'Υδρας⁴⁸.

Οπωσδήποτε, ο αριθμός των Κυπρίων αγωνιστών, όποιος και αν είναι τελικά, είναι εξαιρετικά μεγάλος, συγκρινόμενος με τον συνολικό ελληνικό πληθυσμό του νησιού, που ανερχόταν την περίοδο αυτή στις 40 με 60 χιλιάδες, περιλαμβανομένων και των γερόντων και των γυναικοπαίδων⁴⁹, και μαρτυρεί την καθολική παρουσία των κατοίκων στο ιστορικό προσκλητήριο της εθνικής παλιγγενεσίας. Μια παρουσία που συνεχίστηκε με την ίδια θέρμη και στους μεταγενέστερους αγώνες του Ελληνισμού, από την Κρητική επανάσταση του 1866, μέχρι τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41⁵⁰.

Δημοσιεύτηκε στον τόμο: Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (έκδ.), *Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καθαγιασμού του απελευθερωτικού Αγώνος κατά την Επανάσταση του 1821. Πρακτικά ΣΤ' Συνεδρίου*, Αθήνα 2018, σ. 331-344.

48. Αντώνιου Λιγνού, *Αρχείον της Κοινότητος 'Υδρας 1778-1832*, τ. 10ος, Πειραιάς 1928, σ. 331-332, 335.

49. Την περίοδο του Αγώνα η Κύπρος είχε υποστεί σημαντική πληθυσμιακή αποψίλωση, με αποτέλεσμα, το 1825, οι άρρενες Χριστιανοί κάτοικοι, οι οποίοι πλήρωναν κεφαλικό φόρο, να ανέρχονται σε μόλις 13,141. Βλ. Theodoros Papadopoulos, *Social and Historical data on population (1570-1878)*, Nicosia 1965, σ. 160. Το δε 1831, σύμφωνα με επίσημη οθωμανική απογραφή, ο συνολικός πληθυσμός των Χριστιανών αρρένων κατοίκων ήταν 29,110 άτομα. Βλ. Ιωάννη Θεοχαρίδη - Andreev Stefan, *Τραγωδίας 1821 συνέχεια. Οθωμανική πηγή για την Κύπρο*, Λευκωσία 1996, σ. 197-198.

50. Για μια συνοπτική παρουσίαση του θέματος βλ. Πέτρου Παπαπολυβίου, «Ο κυπριακός εθελοντισμός 1821-1945», στον τόμο: Ιδρύματος Απελευθερωτικού Αγώνα ΕΟΚΑ 1955-1959 (έκδ.), *Οι Αγώνες πριν τον Αγώνα. Πτυχές από την προετοιμασία οργάνωσης του Αγώνα*, Λευκωσία 2014, σ. 169-193.